JAHON TARIXI

METODIK TAVSIYA

8

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI
VAZIRLIGI HUZURIDAGI
RESPUBLIKA TA’LIM MARKAZI

JAHON TARIXI FANIDAN METODIK TAVSIYA

(qo‘shimcha kiritilgan mavzular yuzasidan)

Toshkent – 2023

www.idum.uz saytidan yuklab olindi

Tuzuvchi:

N. Hakimov – ***Respublika ta'lim markazi tarix fani metodisti***

Ushbu metodik tavsiya umumiy o'rta ta'lim maktablari 8-sinf o'quvchilari uchun ishlab chiqilgan. Metodik tavsiyada sinflar kesimida tarix fani uzviyligini ta'minlash uchun 7-sinf jahon tarixi fanini davomi sifatida ba'zi mavzular tanlab olindi. Ushbu mavzulardan dars jarayonida foydalanishda tarixiy davriylikka alohida e'tibor berilishi tavsiya etiladi.

www.idum.uz saytidan yuklab olindi

MUNDARIJA

Fransiyada markazlashgan davlatning tashkil topishi. General shtatlar.....4
Yuz yillik urushning boshlanishi va uning dastlabki davri. Fransiyada mutlaq monarxiya.....7
Angliyada markazlashgan davlatning tashkil topishi.....11
Ruslarning bosqinchilarga qarshi kurashi. Rus knyazliklarida markazlashish jarayonlari.....16
Usmonli turklar davlati.....19
Oltin O‘rda xonligi.....21
XIII-XVI asrlarda Xitoy va Hindiston.....25

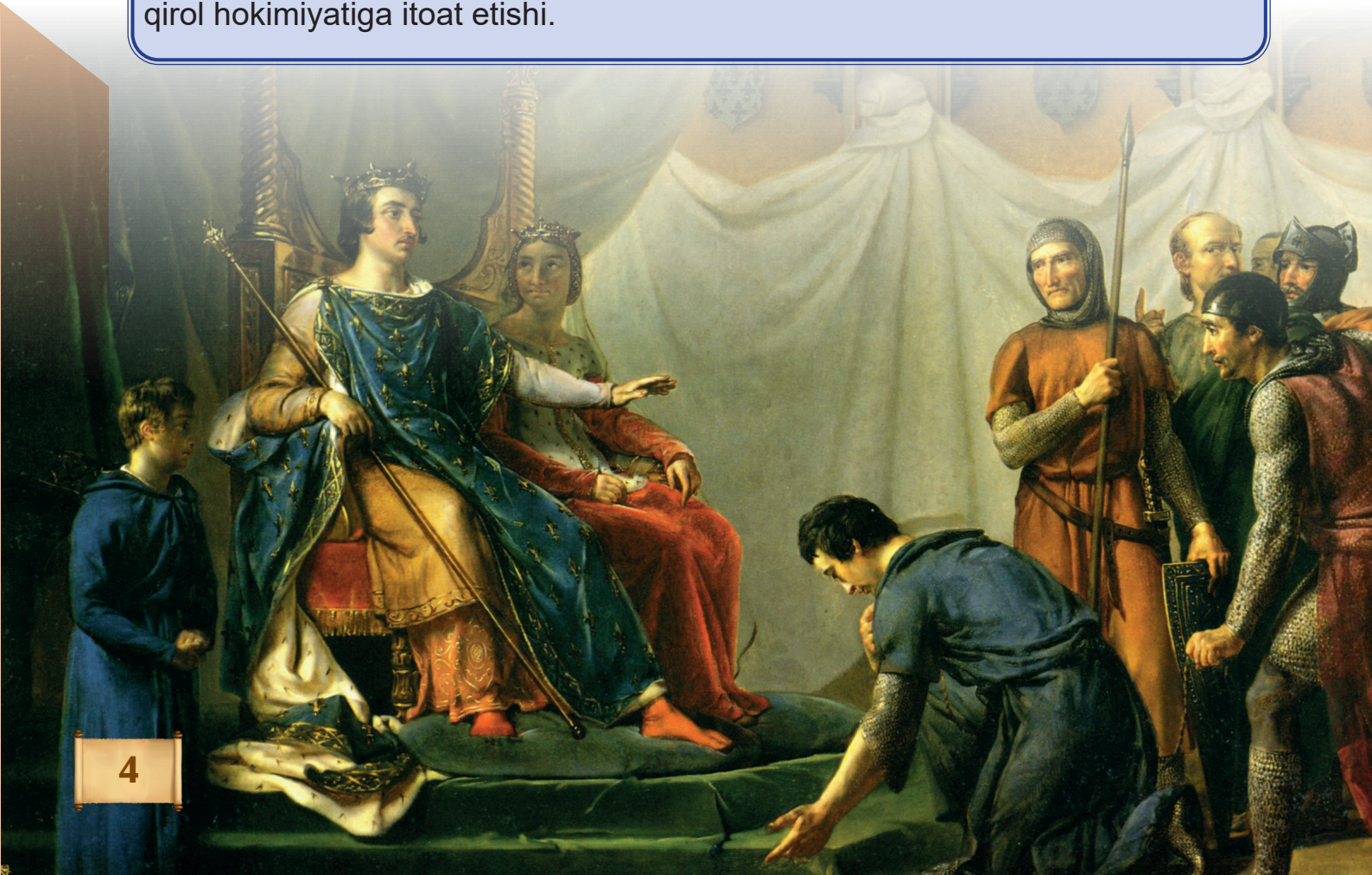
www.idum.uz saytidan yuklab olindi

FRANSIYADA MARKAZLASHGAN DAVLATNING TASHKIL TOPISHI. GENERAL SHTATLAR

Mamlakatni birlashtirish uchun kurash. Shaharlar yuksalishi bilan yangi ijtimoiy tabaqa – shaharliklar soni ko‘paya boradi. Shaharliklar tabaqasi esa feodallar o‘zboshimchaligini cheklaydigan kuchli qirol hokimiyati tarafdori edi. Qirolni, shuningdek, mayda va o‘rta feodallar ham qo‘llagan. Ular kuchli qirol hokimiyati o‘zlarini graflar, gersoglar tazyiqidan xalos etishiga umid bog‘laganlar. Ushbu vaziyatda markazlashtirish jarayoniga faqat yirik diniy va dunyoviy feodallargina qarshi bo‘lishgan.

Fransiya qiroli **Filipp II** Angliya qiroli **Ioann** bilan inglizlarning **Normandiyadagi** mulklari uchun kurash boshlaydi. **“Ingliz tojining marvaridi”** hisoblangan Normandiya XIII asr boshlarida qaytarib olinadi. Tez orada qirol mulklariga mamlakat janubidagi **Tuluza grafligi** ham qaytariladi. Natijada qirol Fransiyadagi eng kuchli feodalga aylanadi. Qirol mulklarining kengayishi umumdavlat boshqaruv tashkilotlari: Qirol kengashi, Oliy sud va Moliya boshqarmasining tuzilishi bilan yakunlanadi. **Lyudovik IX** qirol yerlaridagi feodal urushlarini taqiqlaydi. Qirol zarb ettirgan oltin va kumush tangalar Fransiyaning barcha viloyatlarida o‘tishi huquqi belgilanadi. Natijada mamlakatda gersog va graflar zarb etadigan 40 yil pul asta-sekin surib qo‘yiladi. Bu tadbir savdo-sotiqni ham yuksaltiradi. Shu tariqa Fransiya markazlashgan davlatga aylandi. Qirol hokimiyati mamlakatning butun hududini o‘ziga bo‘ysundirdi.

Markazlashgan qirol hokimiyati – mamlakat barcha hududining yagona qirol hokimiyatiga itoat etishi.

Filipp IV va Papa. Fransiyani markazlashtirishni davom ettirgan Filipp IV (1285–1314) o‘z qirolligining boshlarida Shampan grafligi, Lion shahri va viloyatini qirol domeniga qo‘shib oladi. Uning keyingi harakatlari mamlakatning shimolidagi yirik savdo-hunarmandchilik shaharlarini birlashtirgan Flandriyani egallashga qaratiladi. Yevropa hukmdorlaridan Filipp IV birinchi bo‘lib katta yer-mulklarga egalik qilayotgan cherkovdan soliq talab qiladi.

Rim papasi **Bonifatsiy VIII (1294–1303)** ruhoniylarga Fransiya qiroliga soliq to‘lashni man etishdan tashqari, Filipp IV dan Flandriyaga qarshi urushni to‘xtatishini talab qiladi. Fransiya qirolining Papa xohish-irodasiga bo‘ysunmaganligiga javoban Bonifatsiy VIII Filipp IV ning cherkovdan xoliligini tantanali e’lon qilish uchun tayyorgarlikka kirishadi.

General shtatlar. Bunga javoban Fransiya qiroli 1302-yilda uch toifa vakillari: ruhoniylar, dvoryanlar va shaharliklarni chaqirib, ularga papa bilan mojaroni muhokama qilishni taklif etadi. Fransiyada birinchi va ikkinchi toifalar soliq to‘lamagan, uchinchi toifadan asosan boy shaharliklar chaqirilgan.

General shtatlar (yalpi toifalar) – Fransiyadagi oliy tabaqaviy-vakillik muassasasi.

Dvoryanlar (nomdor zodagonlar) – feodallar toifasining imtiyozli qismi. Imtiyozlar merosiy bo‘lgan.

Keng jamoatchilik ko‘magiga tayangan Filipp IV papaga qarshi harakatni boshlab, to‘liq g‘alaba qozonadi. Fransiya arxiyepiskopi papalikka saylanadi. Uning davrida papa qarorgohi Rimdan Fransiyaning janubi – **Avinon** shahriga ko‘chib o‘tishiga qaror qilinadi. Avinon fransuz qiroli mulkiga kirmasa-da, albatta, uning bu yerdagi ta’siri katta edi. Papalarning Rimga qaytishi uchun qariyb 70 yil kerak bo‘ldi. Bu yillar (1309–1377) Rim cherkovi tarixida **“papalarning Avinon tutquni”** nomini oladi. Filipp IV boshlagan **“tampliyerlar ishi”** ham Yevropada katta shov-shuvga sabab bo‘ladi. 1307-yilda ordenning ko‘pchilik a’zolari va buyuk magistri qamoqqa olinadi. Ordenning bitmas-tuganmas boyliklari haqidagi mish-mishlar ularning boshiga balo bo‘ladi. “Avinon papa”sidan rozilik olib, tampliyerlarning mol-mulklari musodara qilina boshlanadi. Ko‘plari qiynoqqa solinib, gulxanlarga tashlanadi. Buyuk magistr 1314-yilda o‘limga mahkum etiladi.

XIV asrda Fransiyada toifaviy monarxiya, ya’ni toifa vakillari yig‘iniga tayanadigan, markazlashgan davlat shakllana boshladi.

Savol va topshiriqlar!

1. Mamlakat markazlashtirilishidan manfaatdor toifalarni ko‘rsating.
2. Qirol Filipp va Rim papasi o‘rtasidagi mojaro sabablarini ayting.
3. Keng tarkibdagi General shtatlarni chaqirishdan maqsad nima bo‘lgan?

Topshiriq. “Xato” texnologiyasi bilan ishlang.

Ko‘rsatma. Quyidagi har bir ma’lumotlar bilan tanishib chiqing va ularning to‘g‘ri yoki xatoligiga e’tibor bering. Siz xato deb topgan ma’lumotni to‘g‘ri javob bilan isbotlang.

1	Fransiya qiroli Filipp II Ispaniya qiroli Ioann bilan inglizlarning Normandiyadagi mulklari uchun kurash boshlaydi.	**7**	XIV asrda Fransiyada toifaviy monarxiya, ya’ni toifa vakillari yig‘iniga tayanadigan, markazlashgan davlat shakllana boshladi.
2	Filipp IV dan Flandriyaga qarshi urushni to‘xtatishini talab qiladi.	**8**	1300-yilda tampliyerlar ordenning ko‘pchilik a’zolari va buyuk magistri qamoqqa olinadi.
3	Fransiya qiroli 1308-yilda uch toifa vakillari: ruhoniylar, dvoryanlar va shaharliklarni chaqirib, ularga papa bilan mojaroni muhokama qilishni taklif etadi.	**9**	Filipp IV o‘z qirolligining boshlarida Shampan grafligi, Lion shahri va viloyatini qirol domeniga qo‘shib oladi.
4	Lyudovik IX tomonidan zarb ettirilgan oltin va kumush tangalar Fransiyaning barcha viloyatlarida o‘tishi huquqi belgilanadi.	**10**	Fransiya arxiyepiskopi papalikka saylanadi.
5	Fransiya qirolining Papa xohish-irodasiga bo‘ysunmaganligiga javoban Bonifatsiy VIII Filipp IV ning cherkovdan xoliligini tantanali e’lon qilish uchun tayyorgarlikka kirishadi.	**11**	Papalarning Rimga qaytishi uchun qariyb 70 yil kerak bo‘ldi.
6	Fransiyada birinchi va ikkinchi toifalar soliq to‘lagan, uchinchi toifadan asosan boy shaharliklar chaqirilgan.	**12**	1309–1377-yillar Rim cherkovi tarixida “papalarning Avinon tutquni” nomini oladi.

Xato berilgan ma’lumotlarning to‘g‘ri javoblari:

1. Fransiya qiroli Filipp II Angliya qiroli Ioann bilan inglizlarning Normandiyadagi mulklari uchun kurash boshlaydi;

3. Fransiya qiroli 1302-yilda uch toifa vakillari: ruhoniylar, dvoryanlar va shaharliklarni chaqirib, ularga papa bilan mojaroni muhokama qilishni taklif etadi;

6. Fransiyada birinchi va ikkinchi toifalar soliq to‘lamagan, uchinchi toifadan asosan boy shaharliklar chaqirilgan;

8. 1307-yilda tampliyerlar ordenning ko‘pchilik a’zolari va buyuk magistri qamoqqa olinadi.

YUZ YILLIK URUSHNING BOSHLANISHI VA UNING DASTLABKI DAVRI. FRANSIYADA MUTLAQ MONARXIYA

Yuz yillik urush va uning sabablari. Angliya va Fransiya o‘rtasida XIV asrning 30-yillarida boshlangan urushlar tanaffuslar bilan yuz yildan ortiq davom etib, tarixda **“yuz yillik urush”** nomini (1337–1453) olgan. Filipp IV ning o‘limidan so‘ng taxtga da’vogar erkak zurriyot qolmaydi. X asrdan buyon davom etayotgan Kapetinglar vorisi deb Valualar oilasi tan olinadi. Ammo inglizlar qiroli **Eduard III**, Filipp IV ning qizidan nabirasi, o‘zini har qanday valualardan taxtga haqliroq deb e’lon qiladi. Vorislik haqidagi bahs qurol yordamida yechila boshlanadi. Fransiya qiroli 1337-yilda inglizlarning mamlakatning janubidagi Akvitaniya yerlarini o‘z tasarrufiga olganini e’lon qiladi. Bunga javoban Eduard III Fransiyaga qarshi urush boshlaydi.

Urushning borishi. Angliya va Fransiya urushi tez orada umumyevropa mojarosiga aylanadi. Yevropaning barcha hududlaridan ritsarlar kelib yo inglizlar, yo fransuzlar xizmatiga o‘ta boshlaydilar. Inglizlar Fransiya dengiz flotini 1340-yilda yengib, quruqlikda hujumga o‘tadilar. Dastlabki yirik jang 1346-yilda **Kresi** yaqinida bo‘lib, unda fransiyaliklar qo‘shini mag‘lubiyatga uchraydi. Ingliz qo‘shinlarining intizomi, son jihatidan ustun bo‘lishi, puxta tayyorgarligi Angliya ustunligini ta’minlaydi. Erkin dehqonlardan tuzilgan kamonchilar bo‘linmasi ham g‘alaba omillaridan biri bo‘ladi. Inglizlar qo‘shini qiroldan maosh olgan harbiy boshliqlar buyrug‘ini so‘zsiz bajargan.

Fransiya qo‘shini alohida ritsarlik bo‘linmalaridan tashkil topgan bo‘lib, har bir ritsar mustaqil harakat qilgan. Qo‘shinda yagona boshqaruv va harbiy intizom bo‘lmagan. 1356-yilda Fransiyaning son jihatidan ikki baravar kata qo‘shini – Angliya shahzodasi **Eduard** bo‘linmasini ta’qib etib, unga Puatye yaqinida yetib oladi.

www.idum.uz saytidan yuklab olindi

Eduard, agar fransuzlar uni qo‘shini bilan o‘tkazib yuborishsa, barcha o‘lja va asirlarni, qo‘lga kiritgan qal’a va qasrlarini berishga tayyorligini bildiradi. Lekin Fransiya qiroli shahzodaning o‘z a’yonlari bilan asirlikka tushishga rozi bo‘lishini talab qiladi. Natijada Eduard jang qilishdan boshqa chora qolmaganiga ishonch hosil qiladi. Jang davomida fransuzlarning birikmay harakat qilishi eng sara ritsarlarning halokatiga sabab bo‘ladi. Fransiya qiroli **Ioann Saxiy** va o‘g‘li **Filipp** asirga tushadi.

Jakeriya qo‘zg‘oloni. Yuz yillik urush davomida soliqlardan ko‘proq dehqonlar aziyat chekkanlar. Ammo xo‘jayinlar *“Sodda Jakning yelkasi keng, u hamma og‘irlikni ko‘taradi!”* deyishgan. Oddiy dehqonga nisbatan ishlatiladigan laqab **“Jak”** keyinchalik qo‘zg‘olonning nomiga aylanadi. Fransiyaning **Bove** okrugida **1358-yil may** oyida boshlangan dehqonlar qo‘zg‘oloni tarixda **“Jakeriya”** nomini oladi. Qo‘shni viloyatlarga ham tarqalgan qo‘zg‘olonda yuz mingga yaqin kishi qatnashgan. Qo‘zg‘olonchilarning shiori “*barcha zodagonlarni bitta ham qoldirmay qirib tashlash”* edi. Bunga ularning dehqonlarga o‘tkazgan og‘ir zulmi sabab bo‘lgan. Qo‘zg‘olonchilar feodallar qal’alarini talab, soliq hujjatlarini, ro‘yxatlarini yondirib yuboradilar. Ko‘p o‘tmay feodallar birlashib **Gilom Kal** boshchiligidagi qo‘zg‘olonni bostiradi. Qo‘zg‘olonning yana takrorlanishidan qo‘rqqan feodallar dehqonlarni to‘lov evaziga qaramlikdan ozod etishni tezlatadilar.

Yuz yillik urushning davomi. 1360-yilda Angliya Fransiyaga taklif etgan tinchlik sulhi bo‘yicha mamlakat hududlarining 1/3 qismi inglizlarga o‘tadi. Fransiya qiroli **Karl V** harbiy islohotlar o‘tkazib, kuchli flot va to‘pchilar qo‘shini tuzishga kirishadi. Yagona qo‘mondonlik joriy etilib, uning vakolatlari kengaytiriladi. Ushbu lavozimga tayinlangan **Dyugeklan** yirik janglarga kirmasdan kichik janglar orqali deyarli barcha hududlarini inglizlardan ozod qiladi. Lekin urushdagi g‘alabalar uzoqqa cho‘zilmaydi. Qirol saroyidagi kelishmovchiliklardan foydalangan inglizlar

1415-yilning kuzida Normandiyaga qo‘shin tushiradi.

Azenkur jangida yana fransuzlar qo‘shini tor-mor etiladi. Mamlakatning yarmi Angliya qo‘liga o‘tib, cherkov va ruhoniylar ingliz qirolini tan olishadi. Burgundiya gersogi ham inglizlar tomoniga o‘tadi. Uning ko‘magida inglizlar Parijni egallaydi. Ko‘p o‘tmay, 1420-yilda tuzilgan sulh shartnomasida Angliya qirolining Fransiya malikasidan tug‘ilajak o‘g‘li birlashgan Angliya va Fransiyaning qiroli bo‘lishi ko‘rsatiladi. Fransiya qirolining o‘g‘li hokimiyatdan mahrum etiladi. Ayni paytdan yuz yillik urushning xususiyati o‘zgarib, ingliz qo‘shinlariga qarshi oddiy xalq ko‘tariladi.

Orlean qizi. Ingliz qo‘shinlari Orleanga hal qiluvchi hujumga tayyorgarlik ko‘rayotgan bir paytda Karl huzuriga 16 yoshli oddiy dehqon qizi **Janna d’Ark** kelib, uni fransuzlar g‘alabasi muqarrar ekanligiga ishontiradi. Jannaga ritsarlar qo‘shini berilib, Orleanni ozod qilish uchun yo‘llangan qo‘shin tarkibiga kiritiladi. Bir necha kun davomida inglizlar qurgan istehkomlar yanchib tashlanib, shahar qamaldan ozod qilinadi. Bu voqeadan so‘ng Jannani **“Orlean qizi”** deb atay boshlaydilar. Jannaning qahramonligidan ilhomlangan fransuzlar barcha hududlarda bosqinchilarga qarshi urush boshlaydilar. Reymsda – Fransiya qirollarining an’anaviy toj kiyadigan shahrida Karlning toj kiyish imkoniyati paydo bo‘ladi. Karl VII (1422–1461) Fransiya qiroli bo‘lgach, uning mamlakat va Yevropadagi nufuzi keskin oshadi. Janna d’Arkning shuhrati oshib borishi qirol saroyi a’yonlarining hasadini kuchaytiradi. 1430-yilda Kompen qal’asi uchun janglarda Janna burgundlar tomonidan asirga olinib, inglizlarga topshiriladi. Fransiya qiroli qahramon qizni qutqarishga urinib ham ko‘rmaydi. Cherkov sudi Jannani o‘limga hukm etib, 1431-yilning 30-mayida Ruan shahri maydonida gulxanda yondiradi.

Urushning yakunlari. Jannaning qahramonligi fransuzlarning vatanparvarlik tuyg‘usini kuchaytirib, ozodlik urushida keskin burilish yasaydi. Inglizlarning ketma-ket mag‘lubiyatlari 1453-yilda sulh tuzilishi bilan tugaydi. Ular ixtiyorida faqat Kale porti qoladi. G‘alaba qirol hokimiyatining kuchayishiga olib keladi. Qirolning muntazam qo‘shini tuzila boshlaydi. Soliqlarning muntazam yig‘ilishi orqali davlat daromadlari oshadi.

Markazlashtirish yakunlari. Karl VII uning o‘g‘li Lyudovik XI (1461–1483) o‘z siyosatini Bretan va Anju gersoglarini bo‘ysundirishdan boshlaydi. Bunga javoban yirik feodallar **“Jamiyat baxt-saodati ittifoqi”**ni tuzadilar. Uning rahbari **Karl Burgundskiyga** qarshi Lyudovik muvaffaqiyatli kurash olib borib, Burgundiyaning g‘arbiy qismini Fransiyaga qo‘shib oladi. Fransiyaning janubidagi **Provans viloyati** Marsel porti bilan 1481-yilda qirol hukmiga o‘tadi. Lyudovikning vorisi **Karl VIII** ning 1491-yilda Bretan gersogining qizi **Anna**ga uylanishi bilan Fransiyaning markazlashuvi yakunlanadi. XV asr oxiriga kelib butun Fransiya yaxlit markaziy hokimiyatga bo‘ysundirildi.

Savol va topshiriqlar!

1. Yuz yillik urushning asosiy sabablari nimada bo‘lgan?
2. 1420-yildagi shartnoma Fransiyaga qanday o‘zgarishlar olib kelgan?
3. Xalq ozodlik harakati va Janna d’Arkning yuz yillik urushdagi o‘rnini baholang.

Topshiriq. “BBB” jadvali bilan ishlang.

Ko‘rsatma. Quyida tarixiy shaxslar nomlari berilgan jadvaldagi **“bilaman”**, **“bilishni xohlayman”**, **“bilib oldim”** ustunlarini (+) to‘ldiring va sharhlang.

T/r	Ma’lumotlar	B	B	B	Izoh
1.	Angliya va Fransiya o‘rtasida XIV asrning 30-yillarida boshlangan urushlar tanaffuslar bilan yuz yildan ortiq davom etib, tarixda “yuz yillik urush” nomini (1337–1453) olgan.				
2.	Fransiya qiroli 1337-yilda inglizlarning mamlakatning janubidagi Akvitaniya yerlarini o‘z tasarrufiga olganini e’lon qiladi.				
3.	Inglizlar Fransiya dengiz flotini 1340-yilda yengib, quruqlikda hujumga o‘tadilar.				
4.	1358-yil may oyida boshlangan dehqonlar qo‘zg‘oloni tarixda “Jakeriya” nomini oladi.				
5.	1360-yilda Angliya Fransiyaga taklif etgan tinchlik sulhi bo‘yicha mamlakat hududlarining 1/3 qismi inglizlarga o‘tadi.				
6.	Qirol saroyidagi kelishmovchiliklardan foydalangan inglizlar 1415-yilning kuzida Normandiyaga qo‘shin tushiradi.				
7.	Reymsda – Fransiya qirollarining an’anaviy toj kiyadigan shahrida Karlning toj kiyish imkoniyati paydo bo‘ladi.				
8.	Lyudovikning vorisi Karl VIII ning 1491-yilda Bretan gersogining qizi Annaga uylanishi bilan Fransiyaning markazlashuvi yakunlanadi.				

ANGLIYADA MARKAZLASHGAN DAVLATNING TASHKIL TOPISHI

Normandlar istilosi. Angliyada qirol hokimiyatining zaiflashuvi uni daniyaliklarning talonchilik maydoniga aylantiradi. Anglosakslar bunga qarshi XI asrning 40-yillarida qo‘zg‘olon ko‘targanida, ularga Fransiyaning shimolidagi Normandiya gersogi yordamga keladi. Ammo ko‘p o‘tmay bu ko‘mak beg‘araz bo‘lmagani tasdiqlanadi.

Normandiya gersogi **Vilgelm** qo‘shinlari 1066-yilda Angliyaga kelib tushadi. Gastings jangida normandlarning otliq ritsarlari inglizlar piyoda qo‘shinini qurshab oladi. Angliya qiroli **Garold** va uning qo‘shini tengsiz jangda halok bo‘ladi. Normandiya gersogi qirollik taxtini egallab, Vilgelm I nomini oladi.

Feodal jamiyatining uzil-kesil o‘rnatilishi. Vilgelm mahalliy feodallar – anglosakslar yerlarini tortib olib, o‘z ritsarlariga bo‘lib beradi. Ayni paytda kichik va o‘rta yer egalari o‘z mulklarini saqlab qolishadi. Mamlakatni itoatda saqlash uchun kuchli qirol hokimiyati zarur edi. Vilgelm I barcha yirik yer egalarini qirolga sodiqlikka qasamyod qildiradi.

Qirolning eng yirik mulkdor bo‘lishi, baronlarga esa yer-mulklarining turli viloyatlardan taqdim etilishi Fransiyadagi kabi mustaqil grafliklarning tashkil topishiga to‘sqinlik qiladi. Normandlar istilosi natijasida Angliya dehqonlariga zulm o‘tkazish kuchayadi. O‘z hokimiyatini mustahkamlash maqsadida normandlar Angliya bo‘ylab ko‘plab qal’alar qurdirgan. Ulardan eng mashhuri Londondagi **Tauer** bo‘lib, u hozirgacha mavjud. Anglosakslarning doimiy qo‘zg‘olon ko‘tarish xavfi baronlarning qirol tevaragida yanada jipslashuviga olib keladi. Istilo qilingan mamlakat iqtisodiy imkoniyatlarini bilish maqsadida Vilgelm Yevropada ilk marotaba 1086-yili yer-mulk va aholi ro‘yxatini o‘tkazadi.

Ro‘yxatga oluvchilar savollariga faqat haqiqatni aytib javob berish haqida qasamyod qildirilishi xalq orasida ro‘yxat varaqalarining **“Dahshatli sud kitobi”** nomini olishiga sabab bo‘ladi. Baronlarning aholiga zulmini cheklash uchun grafliklardagi anglosaks mahalliy sudlari saqlab qolinadi. Mamlakat grafliklarga bo‘linib, ularning har biriga qirol vakili – **sherif** tayinlanadi. XII–XIII asrlardan boshlab Angliyada dehqonlar kurashi kuchayadi. Ularning bir qismi o‘z xo‘jayinlaridan qochib o‘rmonlarda yashaydi. Qochoqlar birlashib feodallar, yepiskoplar, amaldorlar, qirol sudyalariga hujumlar uyushtiradi. Ularni aholi qo‘llab-quvvatlaydi. XIV asrda xalq og‘zaki ijodining sevimli qahramoniga aylangan Robin Gud siymosi ana shu boylarning dushmani, ezilgan mehnatkash xalqning himoyachisi sifatida tasvirlanadi. Genrix II qirolligi davri (1154–1189)da Angliyada moliya va harbiy islohotlar o‘tkazildi. Baronlarga harbiy xizmat o‘rniga xazinaga “qalqon puli” solig‘i to‘lashiga ruxsat berildi. Bu qirolga muntazam yollanma qo‘shin tuzish imkonini berdi.

“Buyuk ozodlik xartiyasi”. III salib yurishi ishtirokchisi **Richard I Sheryurakning** ukasi **Ioann** qirolligi davrida (1199–1216) qo‘zg‘olonlar avj olgan. O‘z kuchiga ishongan qirol gunohkor hisoblangan baronlarning mulklarini tortib olgan, vassallaridan katta to‘lovlar talab etgan. Natijada bu siyosat barchani qirolga qarshi qilib qo‘ygan. Baronlar ritsarlar va shaharliklar ko‘magida 1215-yilning bahorida isyon ko‘taradilar. Poytaxt London aholisi qo‘zg‘olonchilarga darvozalarni ochib beradi. Qirol “Buyuk ozodlik xartiyasi” nomini olgan hujjatni imzolashga majbur bo‘ladi. Uning asosiy moddalari baronlar va ruhoniylar manfaatini ifodalagan. Qirol cherkovning erkin saylovlariga rioya qilishini, vassallardan odatdagidan ko‘p to‘lovlar olmaslikni, baronlarni qamamaslik, ularning mol-mulkidan mahrum etmaslik shartlarini qabul qiladi. Yorliq 63 moddadan iborat bo‘lib, ritsarlar va erkin dehqonlarga ham ayrim yengilliklar bergan.

Xususan, ulardan belgilanganidan ko‘p xizmat va to‘lovlar olish taqiqlangan. Hujjatda erkin kishilarga qirol amaldorlari o‘zboshimchaliklari va qo‘shimcha jarimalardan himoya va’da qilingan. Lekin shartlarga amalda to‘liq rioya etilmagan.

Angliya parlamenti. Angliyada birinchi parlament **1265-yilda** chaqiriladi. Parlament tarkibida baronlardan tashqari, ruhoniylar, har bir graflikdan ikkitadan ritsar hamda yirik shaharlardan ikkitadan vakillar to‘plangan. Parlament XIV asrdan lordlar va umumpalatalarga bo‘linadi. Lordlar palatasida qirol taklif etgan zodagonlar, yepiskoplar, abbatlar majlis o‘tkazganlar. Umumpalatada esa ritsarlar va shaharliklar vakillari qatnashgan.

Parlament – fransuzcha *parle* – “gapirmoq” so‘zidan olingan.

XIV asrdan boshlab parlament soliqlar tayinlashdan tashqari, qonunlar ishlab chiqish va qabul qilishda qatnashish huquqini qo‘lga kiritadi.

Angliya yuz yillik urushlar davrida. Yuz yillik urushlar Angliya iqtisodiyotiga ham katta zarar yetkazdi. Qirol **Richard II** 1377-yilda mamlakatda qo‘shimcha jon solig‘i joriy etdi. 1380-yilda jon boshi solig‘i 3 baravarga oshirildi. Soliqni yig‘ishdagi suiiste’molliklar, nohaqliklar Angliyada xalq qo‘zg‘oloni boshlanishiga sabab bo‘ldi.

Kambag‘al ruhoniylar va rohiblardan xalq voizlari yetishib chiqqan. Xalq orasida katta obro‘ga erishgan **Jon Boll** o‘z va’zlarida *“Odam Ato yer haydab, Momo Havo charx yigirgan paytda kim dvoryan bo‘lgan!”* deb aytgan kinoyali so‘zlari qishloqlarda tez-tez takrorlangan. Jon Boll hamma odam teng, yer esa uni ishlayotgan kishiniki ekanligini ana shu bilan isbotlar edi. U arxiyepiskop buyrug‘i bilan qamoqqa olingan.

Uot Tayler qo‘zg‘oloni. Qo‘zg‘olon 1381-yilning may oyida soliq yig‘uvchilar bedodligidan boshlanib, tez orada Angliyaning katta qismini qamrab oladi. Qo‘zg‘olonchilar tomonidan ozod etilgan Jon Boll uning rahbarlaridan biriga aylanadi. Dehqonlardan iborat qo‘zg‘olonchilar tunukasoz Uot Tayler boshchiligida poytaxtga yo‘l oladi.

Londonliklar qo‘zg‘olonchilarga shahar darvozalarini ochib berishadi. Qirol a’yonlari, taniqli amaldorlarning uylariga o‘t qo‘yiladi. Aybdor deb topilgan amaldorlar qatl etila boshlanadi. Yosh qirol Richard II qo‘zg‘olonchilar bilan muzokaralar boshlashga majbur bo‘ladi. Uchrashuvda qabul qilingan **“Mayl End”** dasturiga binoan: dehqonlarning qaramligini bekor qilish, erkin savdoga ruxsat berish, yer solig‘ini kamaytirishga rozilik beriladi. Qirol bilan uchrashuvdan so‘ng qo‘zg‘olonchilarning o‘ziga to‘q qismi uylariga tarqalishadi. Lekin qo‘zg‘olonchilarning kambag‘al qismi bunga qoniqmay Londonda qoladi va qirol bilan yana uchrashish uchun Smitfildga boradilar. Yangi ishlab chiqilgan dasturda feodallar tortib olgan yaylov va o‘rmonlarni qaytarish, ibodatxona yerlarini musodara qilib dehqonlarga bo‘lib berish, aholini teng huquqli bo‘lishini ta’minlash kabi talablar bor edi. Uchrashuv paytida qirol a’yonlaridan biri bilan janjallashib qolgan Uot Tayler to‘qnashuvda yaralanib halok bo‘ladi. Sarosimada qolgan dehqonlarni, ularning barcha talablari bajarilishi va’da qilinib, shaharni tark etishga ko‘ndiradilar. Lekin qo‘zg‘olonchilar izidan yuborilgan qo‘shin ulardan ayovsiz o‘ch oladi. Qo‘zg‘olon mag‘lubiyatga uchrasa-da, uning ta’sirida Angliyada dehqonlarning mehnat majburiyatlaridan voz kechiladi. XV asr davomida qaram dehqonlar to‘lov evaziga ozodlikka erishadi. Soliqlar tartibga solinadi.

Angliya XV asrda. Yuz yillik urush tugaganidan keyin Angliya tarixida **“Qizil va oq gullar”** (1455–1485) urushi nomini olgan urushlar bo‘lib o‘tadi. Bu urushda aholining 1/4 qismi, nomdor feodal zodagonlar – baronlarning deyarli barchasi qirilib ketadi. Yorklarga qarshi Bosvort yaqinidagi hal qiluvchi jangda (1485-yil) g‘olib chiqqan **Lankasterlar** xonadoni qo‘llagan **Genrix Tyudor** Angliya taxtiga keladi. Genrix VII Tyudor (1485–1509) davrida qirol hokimiyati kuchayib boradi. Urushlarda qirilib ketgan normand zodagonlari o‘rniga, lordlar palatasiga kiritilgan yangi anglosaks zodagonlari qirolning ishonchini qozonishga intiladi. Umumpalataga taklif qilingan ritsarlar va shaharliklar ham Genrix kiritgan qonunlarni tasdiqlar, unga yangi soliqlar yig‘ishga ko‘mak berardi.

Savol va topshiriqlar!

1. Normandlar istilosining Angliya uchun ahamiyatini ta’riflab bering.
2. Feodal jamiyatining Angliya va Fransiyada o‘rnatilishi xususiyatlarini qiyoslab, farqlarini aniqlang.
3. Uot Tayler qo‘zg‘oloniga olib kelgan sabablarni ko‘rsating.
4. Lankasterlar va yorklar sulolasi urushlarining Angliya siyosiy tarixidagi ahamiyati nimada?

Topshiriq. SWOT tahlili.
Tahlil uchun mavzu: **“Vilgelm yuritgan siyosatni qanday baholaysiz?”**

S – kuchli tomoni	W – kuchsiz tomoni	O – imkoniyatlari	T – xavf-xatari

Topshiriq. “Insert” usuli bilan ishlang.
Ko‘rsatma. Quyida keltirilgan ma’lumotlarni “Insert” usuli orqali “V” – men bilgan ma’lumot, “+” – men uchun yangi ma’lumot, “-” – men bilgan ma’lumotni inkor qiladi, “?” – men uchun tushunarsiz, noaniq (aniqlashtirishni talab qiladigan) ma’lumot kabi toifalarga ajrating.

Ma’lumotlar	V	+	-	?
Tauer				
“Dahshatli sud kitobi”				
“Buyuk ozodlik xartiyasi”				
“Mayl End”				
“Qizil va oq gullar”				
Lankasterlar				
Parlament				
Lordlar palatasi				
“qalqon puli”				

RUSLARNING BOSQINCHILARGA QARSHI KURASHI. RUS KNYAZLIKLARIDA MARKAZLASHISH JARAYONLARI

Mo‘g‘ullarning Rus yerlarini istilo qilishi. Chingizxon O‘rta Osiyo va Eronning shimolini istilo qilganidan so‘ng, mo‘g‘ullar 1223-yilda rus yerlariga ham bostirib kiradi. Mo‘g‘ullar rus askarlarini otliq qo‘shin harakati uchun qulay maydonga chiqarib, tor-mor qiladi. Chingizxonning nabirasi Botuxon 1237–1242-yillarda Sharqiy Yevropada istilochilik urushlari olib boradi. Uning qo‘shinlari dastlab Rus knyazliklarini, keyinchalik Polsha, qisman Serbiya va Bolgariyani istilo qilishadi. Rusdagi feodal tarqoqlik mo‘g‘ullarga qo‘l keladi, dastlab Volgabo‘yi shaharlari, so‘ng Kiyev 1240-yilda olinadi. Botuxon yangi bosib olingan hududlarda Oltin O‘rda xonligini tuzadi. Uning dastlabki poytaxti Saroy Botu Volga daryosining quyi oqimida, hozirgi Astraxan shahri yaqinida bo‘lgan.

Botuxon bo‘ysundirilgan aholidan soliq va to‘lovlarni tezroq to‘play boshlash uchun Yaroslavni “knyazlar oqsoqolligi”ga tayinlab, unga Vladimir knyazligini boshqarish yorlig‘ini beradi. Mo‘g‘ullar istilosi rus davlatining iqtisodiy va madaniy yuksalishiga salbiy ta’sir o‘tkazib, uning taraqqiyotini susaytirdi.

Ruslarning nemis va shved bosqinchilariga qarshi kurashi. XIII asrning boshlarida Boltiqbo‘yida yashovchi est va lit qabilalariga qarshi nemis feodallari urush olib boradi. Rim papasi salib yurishlari deb e’lon qilgan bu urushlardan maqsad mahalliy aholini katolik diniga o‘tkazish ham edi. Nemis ritsarlari estlar yerlarini egallaganidan so‘ng, Novgorod-Pskov chegaralariga yaqinlashadi. Nemis ritsarlaridan so‘ng shved feodallari ham faollashadi. Ular 1240-yilda Neva daryosi bo‘ylab Novgorod yerlariga bostirib kiradilar.

Ushbu sharoitda Novgorod knyazi **Aleksandr Yaroslavich** 1240-yilning 15-iyulida Neva daryosi sohilidagi jangda shvedlar ustidan g‘alaba qozonadi. Bu g‘alaba sharafiga knyaz Aleksandrga Nevskiy nomi beriladi. Novgorod-Pskov knyazligining mo‘g‘ullar e’tiboridan chetda qolgan boy yerlari nemis ritsarlarini

ham o‘ziga jalb etadi. Nemislar qo‘shini 1240-yilda Pskovni egallaydi. O‘sha yilning qishida nemis ritsarlari Novgorod chegaralariga yaqinlashadi. Bu sharoitda Novgorod himoyasiga yana Aleksandr Nevskiy boshchilik qiladi. Knyaz Suzdal qo‘shinlari ko‘magida Pskov va uning atrofidagi yerlarni ozod qiladi. Hal qiluvchi jang 1242-yilning aprelida Chud ko‘lida bo‘lib, Aleksandr Nevskiy boshchiligidagi rus qo‘shinlari nemis ritsarlari ustidan g‘alabaga erishadi. Bu jang Rus tarixida **“Muz ustida jang”** nomi bilan qoladi.

Markazlashish omillari. Mo‘g‘ullar istilosi natijasida Rus yerlari og‘ir talafot ko‘rgan bo‘lsa-da, iqtisodiy rivojlanish butunlay to‘xtab qolmaydi. Rus shaharlarida hunarmandchilik va savdo-sotiqning jonlanishi, turli viloyatlar orasidagi aloqalarning kuchayishi, qishloq xo‘jaligidagi siljishlar Rus yerlarining birlashishiga yordam beradi. Mamlakatning birlashishiga tashqi dushmanlarga, jumladan, Oltin O‘rda xonlariga qarshi kurash ham ta’sir etadi.

Rus yerlarining birlashuvi. XIV asrning boshlarida Vladimir knyazligining Tver va Moskva shaharlari rus yerlarining yangi markazlari sifatida yuksala boshlaydi. Oltin O‘rda xoni yorlig‘iga binoan Rus yerlaridan soliq yig‘ish masalasida Tver va Moskva knyazlari o‘rtasida jiddiy kurash ketadi va, oqibatda, knyazlardan bir nechtasi mo‘g‘ullar qo‘lida o‘lim topadi. Bu kurash faqat knyaz **Ivan Kalita** (1325–1340) davrida uzil-kesil Moskva foydasiga hal bo‘ladi. Moskva knyazlari XIV asrning o‘rtalariga kelib ancha kuch to‘playdi. Bu kuch bilan Oltin O‘rdaga qarshi kurashish ham mumkin edi.

XIV asrning o‘rtasidan Oltin O‘rda ham siyosiy nizolar davriga kirib, u 20 yil davom etadi. Mo‘g‘ullarga qarshi kurashda Moskva knyazi Dmitriy Ivanovich 1378-yilda Voje daryosi bo‘yida dastlabki g‘alabaga erishadi. Don daryosi sohilidagi Kulikovo maydonida knyaz **Dmitriy** qo‘shinlari 1380-yilning sentyabrida Oltin O‘rda tumanboshisi Mamay boshchiligidagi qo‘shin ustidan yana bir g‘alaba qozonadi. Bu g‘alaba sharafiga Moskva knyazi **Donskoy** faxriy nomini oladi. Ammo oradan ikki yil o‘tib To‘xtamishxon yana Moskva ustidan hukmronligini o‘rnatadi. **Sohibqiron Amir Temur**ning Oltin O‘rda ustidan 1391-yilda Qunduzcha, 1395-yilda Tarak daryosi bo‘yidagi janglardagi g‘alabalari Rus yerlari va Sharqiy Yevropa xalqlarining mo‘g‘ullar zulmidan ozod etilishida hal qiluvchi omillardan bo‘ladi.

Knyaz **Ivan III** davrida 1480-yilda Moskva Oltin O‘rdaga boj-yasoq to‘lashdan bosh tortadi. Shu tariqa Rus yerlarida uzoq vaqt davom etgan mo‘g‘ullar hukmronligi nihoyasiga yetadi.

Savol va topshiriqlar!

1. Novgorod knyazi Aleksandr Yaroslavich kimlarga qarshi jang olib boradi?
2. Qaysi shaharlar XIV asrning boshlarida rus yerlarining yangi markazlari sifatida yuksala boshlaydi?
3. Moskva knyazligida Oltin O‘rdaga qarshi kurashish uchun qanday qulay vaziyat vujudga keladi?
4. Kulikovo jangining ahamiyati nimada edi?

Topshiriq. O‘quvchilar bilan blits-so‘rov o‘tkazish uchun savol-javoblar.

1. Chingizxon O‘rta Osiyo va Eronning shimolini istilo qilganidan so‘ng, qachon rus yerlariga ham bostirib kiradi? *1223-yilda.*

2. Chingizxonning qaysi nabirasi 1237–1242-yillarda Sharqiy Yevropada istilochilik urushlarini olib boradi? *Botuxon.*

3. XIII asrning boshlarida qayerda yashovchi est va lit qabilalariga qarshi nemis feodallari urush olib boradi? *Boltiqbo‘yida.*

4. Novgorod knyazi Aleksandr Yaroslavich qachon Neva daryosi sohilidagi jangda shvedlar ustidan g‘alaba qozonadi? *1240-yilning 15-iyulida.*

5. Nemislar qo‘shini 1240-yilda qayerni egallaydi? *Pskovni.*

6. XIV asrning boshlarida Vladimir knyazligining qaysi shaharlari rus yerlarining yangi markazlari sifatida yuksala boshlaydi? *Tver, Moskva.*

7. Mo‘g‘ullarga qarshi kurashda Moskva knyazi Dmitriy Ivanovich qachon Voje daryosi bo‘yida dastlabki g‘alabaga erishadi? *1378-yilda.*

8. Don daryosi sohilidagi Kulikovo maydonida knyaz Dmitriy qo‘shinlari 1380-yilning sentyabrida Oltin O‘rdaning qaysi tumanboshisi ustidan g‘alaba qozonadi? *Mamay.*

9. Knyaz davrida 1480-yilda Moskva Oltin O‘rdaga boj-yasoq to‘lashdan bosh tortadi? *Ivan III.*

USMONLI TURKLAR DAVLATI

Usmonlilar davlatining tashkil topishi. Usmon beyligi Kichik Osiyoning shimoli-g‘arbiy hududida tashkil topgan edi. Uning keyingi taraqqiyotiga Vizantiya bilan qo‘shni bo‘lgani qo‘l keladi. Tobora zaiflashib borayotgan imperiyaga qarshi harbiy harakatlar beylik yerlarining kengayib borishini ta’minlaydi. Keng istilolar Usmonlilar qo‘shiniga boshqa qabilalardan ham jangchilarning kelib qo‘shilishini ta’minlaydi.

Sulola asoschisi **Usmon** (1299–1326) davrida qator yurishlar uyushtirilib, Bursa shahri va uning atroflari bosib olinadi. Uning o‘g‘li O‘rxon Vizantiya shaharlari Nikeya va Nikomediyalarni olib, Qora dengiz sohiliga chiqadi. Dastlab beylikning boshqaruv tuzumi juda sodda bo‘lgan. Xususan, bey unvoni Usmon va O‘rxonga qabila boshliqlari yig‘inida berilgan. Beylarning asosiy vazifasi esa turkiy qabilalar harbiy kuchlarining qo‘shni hududlarni istilo qilishini ta’minlash bo‘lgan. Beylikning kuchayib borishi uning boshqaruviga ham o‘zgarishlar olib keladi. Natijada O‘rxonning boshqaruvi paytida ilk bor vazir lavozimi ta’sis etiladi. Tanga pul zarb qilinib, davlat yerlari ma’muriy birliklarga bo‘linadi. O‘rxon harbiy islohot o‘tkazadi va qo‘shinni piyoda va otliq qism (“musallam”)larga bo‘lib, harbiy birliklarga aylantiradi.

Usmonlilar davlati – Kichik Osiyo, Sharqiy Yevropa, Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika, qisman Kavkaz va Qrimda usmonlilar sulolasi boshqargan davlat (1299–1922). Asoschisi – Usmon I.

Bolqon yarimorolidagi istilolar. Usmonlilar istilosiga qadar Bolqon yarimorolida: Vizantiya, Serbiya, Bolgariya, Bosniya kabi yirik davlatlar mavjud edi. Ammo siyosiy tarqoqlik va ichki ziddiyatlar bu davlatlarni turklar istilosiga qarshi birlashuviga imkon bermadi. Bolqondagi dastlabki bosqinlar XIV asr o‘rtalarida bo‘lgan. Turklar uning asosiy qismini keyingi o‘ttiz yil davomida egallaydilar. Turk sultoni **Boyazid** (1389–1402) bu janglarda o‘zining tezkor g‘alabalari bilan shuhrat qozonib – Yildirim (yashinday tez, shiddatli) nomini oladi. Sultonning **Konstantinopol**ni qamal qilishi Yevropani sarosimaga solib qo‘yadi.

Ayni paytda **Amir Temur**ning Boyazidga qarshi Kichik Osiyo yurishi boshlanadi. 1402-yilning yozida Anqara yaqinidagi jangda sohibqiron qo‘shinlari Boyazid lashkarini yengadi. Bu voqea turklar tomonidan Konstantinopolning olinishiga yo‘l qo‘ymay, Vizantiyaning yana 50 yil yashashiga imkon yaratadi.

Konstantinopolning qulashi. Usmonlilar sultoni **Mexmet II** yuz minglik qo‘shini bilan Konstantinopolni qamal qiladi. 1453-yilning mayida Konstantinopol turklar tomonidan olinadi. Vizantiyaning so‘nggi imperatori jangda halok bo‘ladi. Usmonlilar shaharni Istanbul deb nomlab, unga o‘z poytaxtlarini ko‘chiradi. Yevropa va Osiyoni bog‘lab turgan savdo yo‘llari ustidan nazorat Vizantiya poytaxti olinishi bilan turklar qo‘liga o‘tadi. Keng istilochilik yurishlari Usmonlilar imperiyasining tashkil topishi bilan yakunlanadi.

Usmonli turklar g‘alabalarining omillari. Usmonli turklar qudrati yaxshi tashkil etilgan otliq va piyoda qo‘shin, lashkarboshilik xususiyatlariga ega sultonlar, hukmdorga sadoqatli yanicharlar piyoda qo‘shinining mavjudligida edi. Usmonlilar otliq qo‘shinni kuchaytirishga alohida e’tibor qaratganlar. Qo‘shinning har bir suvoriysiga yetarlicha daromad keltiradigan yer-mulk – **tumori** berilgan. Bu yerlar faqat turklarga va harbiylarga xizmatda bo‘lgan paytida taqdim etilgan. Natijada otliq qo‘shin soni 150 ming suvoriygacha yetgan. Sulton Yevropadagi eng yaxshi piyoda qo‘shinga ham ega edi. XIV asrning o‘rtalaridan asirga olingan sog‘lom va baquvvat xristian bolalaridan sultonning shaxsiy gvardiyasi jangchilari tashkil etilgan. Yillar o‘tib bolalar o‘z tilini va dinini unutib, sultonning sodiq **yanichar**lariga aylangan. Usmonli turklar sultoni jangga hamisha o‘zining sodiq yanicharlari bilan kirgan. Oilasi, boyligi, mol-mulki bo‘lmagan yanicharlar sulton uchun jonini ham ayamagan. Ular janglardagi g‘alabalarga katta hissa qo‘shganlar. Turk qo‘shiniga shuhrat keltirgan lashkarboshi va jangchilarning ko‘pchiligi yanicharlar orasidan chiqqan.

Savol va topshiriqlar!

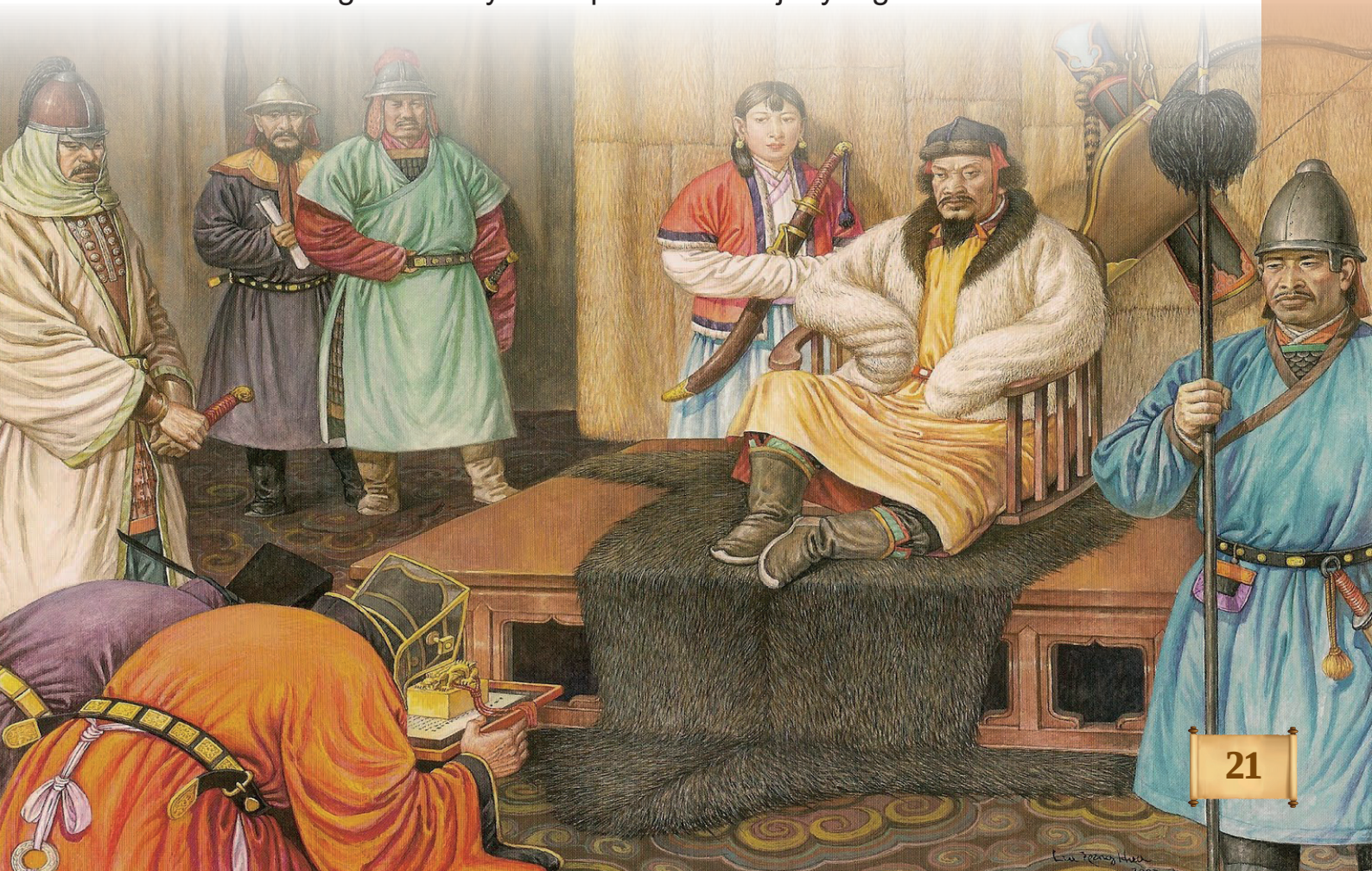
1. Usmonlilar davlati qachon tashkil topgan?
2. Turklarning Bolqon yarimorolidagi istilolarini gapirib bering.
3. Vizantiya imperiyasining qulashi sabablarini ko‘rsating.
4. Usmonlilar davlati qudrati omillarini aytib bering.

OLTIN O‘RDA XONLIGI

Yangi bosqin. Mo‘g‘ullarning 1235-yilda bo‘lib o‘tgan qurultoyi Rus va Shimoliy Kavkaz yerlarini bosib olish haqida qaror chiqaradi. To‘planadigan qo‘shinga **Botuxon** yetakchilik qilishi e’lon qilinadi. Uluslardan o‘nta askardan bittasining ajratilishi, Botuxonga yordamga Chingizxonning sarkardalaridan Subutoy Bahodirning berilishiga kelishiladi. Botu va Subutoylar 1237-yilning kuzida rus yerlariga hujum boshlab, dastlab Ryazanni bosib olishadi. Rusdagi siyosiy tarqoqlik mo‘g‘ullarga qarshilik ko‘rsatish imkonini ham bermasdan 1238–1240-yillarda Vladimir, Suzdal, Kiyev, Galich, Volin va boshqa shaharlar bosib olinadi. 1243-yilda O‘qtoyning vafot etishi munosabati bilan Botuxon Volgabo‘yi dashtlariga qaytadi. Shu tariqa Botuxon istilo qilgan Volgabo‘yi, Shimoliy Qora dengiz sohillari, Shimoliy Kavkaz, Moldaviya hududlarida, rus yozma manbalarida bayon qilinishicha, **Oltin O‘rda** nomini olgan **Jo‘ji ulusi** shakllanadi.

Oltin O‘rda, Jo‘ji ulusi – XIII asrning 40-yillari boshida Jo‘jixonning o‘g‘li Botuxon (1236–1255) tomonidan asos solingan davlat.

Boshqaruv tizimi. Oltin O‘rdani Botuxon va uning avlodlari boshqargan. Muhim masalalarni hal etish uchun qurultoy chaqirilgan. Ijro hokimiyati boshlig‘i beklarbegi bo‘lib, devon ishlarini vazir boshqargan. U yetakchiligidagi devon soliqlar, moliya, savdo ishlariga mas’ul bo‘lgan. Rusda barcha knyazlar Oltin O‘rdadan boshqaruv yorlig‘i olgan. Vladimir knyazi Yaroslav ularning *“ulug‘i”* deb tan olingan. Istilo qilingan hududlar tumanlarga bo‘lingan. Bo‘ysundirilgan hududlarda mo‘g‘ullar dastlab o‘zlarining an’anaviy boshqaruv tizimini joriy etgan.

Egallangan dashtlar Botuning ukalariga berilib, ularning suyurg‘ol mulkiga aylangan. Suyurg‘ol egalari xon qo‘shiniga ma’lum belgilangan sondagi jangchilarni jo‘natishdan tashqari, unga aholidan to‘plangan soliqlarning bir qismini ham yuborgan. XIV asrga kelib Oltin O‘rda ulus nomini olgan to‘rtta yirik viloyatga bo‘linib ketadi. Bu viloyatlar **ulusbegisi** – qo‘shin boshlig‘i bo‘lishidan tashqari, o‘ziga tegishli hududdagi boshqaruvga oid barcha masalalarni ham hal etgan. Oltin O‘rda qo‘shinini beklarbegi boshqargan. U ko‘chmanchilar zodagonlari yetakchisi hisoblanib, ba’zida xondan ham ko‘proq mavqega erishgan. Oltin O‘rda xonligida davlat boshqaruvining taraqqiyoti amaldorlarning kuchayishiga olib kelgan.

Suyurg‘ol (mo‘g‘ulcha – in’om, sovg‘a) – hukmdor tomonidan davlat oldida alohida xizmat ko‘rsatgan yirik amaldorlar yoki sarkardalarga berilgan mol-mulk, yer-suv. Suyurg‘olga beriladigan yer nasldan naslga meros bo‘lib o‘tgan.

Soliqlar. Mo‘g‘ullar odamlarni o‘nlik tizimiga bo‘lish maqsadida aholini ro‘yxatga olish tadbirini o‘tkazadi. Bu tadbir XIII asrning o‘rtalarida bo‘lib, ro‘yxatga olishning yakunida mamlakat aholisi *“chiqim”* deb nomlangan katta to‘lovga tortiladi. Undan tashqari aholidan shoshilinch soliq – **talab** ham yig‘ilgan. Xonga urush boshlash uchun mablag‘ zarur bo‘lsa, rus knyazlariga talab yuborib, ayovsiz yig‘ib olingan. Soliq va bojlarning to‘lanishini maxsus tayinlangan mo‘g‘ul noiblari – bosqoqlar nazorat etishgan.

Rus knyazlari Oltin O‘rda qudratini to‘g‘ri anglab, bosqinchilar bilan tinch yashashga harakat qilishgan. Bu tadbir mavjud sharoitda knyazlar o‘z xalqini saqlab qolishi, ularni qullikka olib ketmasligining yagona yo‘li edi. Tinchlik siyosatini Vladimir knyazi Yaroslav boshlab, uning o‘g‘li **Aleksandr Nevskiy** davom ettirgan. Knyaz Aleksandr Oltin O‘rdaga bir necha bor tashrif buyurgan. Mo‘g‘ulistonda ham bo‘lib, mahalliy amaldorlarning hurmat-e’tiboriga sazovor bo‘lgan.

Tashqi siyosat. Tashqi siyosat masalalari bilan xon, uning yaqin maslahatchilari, shuningdek, beklarbegi shug‘ullangan. Oltin O‘rda Sharqiy Yevropaning kuchli bir davlati bo‘lganidan Yevropa qirollari, Rim papalari, Vizantiya imperatorlari va Turk sultonlari xon saroyi bilan do‘stona munosabatda bo‘lishga intilganlar.

Eronda mustaqil davlat tuzgan Xuloku va uning vorislari esa Oltin O‘rda bilan Kavkazortiga egalik qilish masalasida raqobat qila boshlagan. Bu ikki Mo‘g‘ul davlati qo‘shinlari qator janglarda to‘qnashib, goh u tomon, goh bu tomonning qo‘li baland kelgan. Bu janglardan birida 1266-yilda Botuxonning ukasi Berkaxon ham halok bo‘lgan. Xuloku ulusiga qarshi kurashda Oltin O‘rda hatto Misr sultonlari bilan ittifoq tuzgan.

XIV–XV asrlarda Oltin O‘rda. XIV asrning birinchi yarmida Oltin O‘rda davlati o‘z qudratining cho‘qqisiga erishadi. Bu jarayon **O‘zbekxon** (1312–1342) va uning o‘g‘li **Jonibek** (1342–1357) nomi bilan bog‘liqdir. Oltin O‘rda qudratini mustahkamlagan omillardan biri islom dinining qabul qilinishi bo‘ldi. O‘zbekxon 1314-yilda islomni davlat dini deb e’lon qiladi. Unga qarshilik ko‘rsatmoqchi bo‘lgan zodagonlar va hatto qarindoshlari qatl etiladi.

Mo‘g‘ullar davlati asoschisi Chingizxon barcha diniy e’tiqodlarga birday munosabatda bo‘lishni vasiyat qilgan edi. Uning avlodlari bu vasiyatni bajarishga harakat qilganlar. Oltin O‘rda poytaxti Saroy shahrida turli diniy ibodatxonalar qurilgan. Botuxon davrida shahar Saroy Botu deyilgan.

O‘zbekxon va Jonibek davrida Oltin O‘rda shaharlari gullab-yashnagan. Ular iqtisodiy va madaniy hayot markazlariga aylangan. **Saroy Botu** va **Saroy Berka** dunyoning eng katta shaharlari qatorida bo‘lgan.

Jonibekning vafotidan so‘ng Oltin O‘rda taxti uchun kurash boshlangan. To‘xtamishxon XIV asrning oxirida uni o‘n besh yilga yana birlashtirgan. Lekin davlat tarixining fojiali sahifalari aynan uning hukmdorligi bilan bog‘liqdir. Bunga To‘xtamishning Movarounnahr hukmdori Amir Temur bilan raqobati sabab bo‘lgan. Amir Temur Jo‘ji ulusiga qarshi uch marta yurish qilgan. Shimoliy Kavkazda 1395-yilda To‘xtamishning Amir Temurdan mag‘lubiyati Saroy, Saroy Berka, Astraxan shaharlarining vayron etilishiga sabab bo‘lgan. Shundan keyin savdo yo‘llari janub tomonga siljigan. Amir Temurning yurishlari Oltin O‘rdani uzil-kesil zaiflashtirgan. Oltin O‘rda XV asrning birinchi yarmidan qator xonliklarga bo‘linib ketgan. Ulardan eng yiriklari Qrim, Qozon, Sibir, Qozoq xonliklari va No‘g‘ay O‘rdasi bo‘lgan.

Savol va topshiriqlar!

1. Oltin O‘rdaning boshqaruv tizimida Chig‘atoy ulusiniki bilan qanday o‘xshashlik va farqlar borligini tahlil qiling.
2. Oltin O‘rda xonligida qanday soliq va majburiyatlar joriy etilgan?
3. Oltin O‘rda qanday tashqi siyosat yuritgan?
4. Oltin O‘rda xonligining Amir Temurdan mag‘lubiyatga uchrashi qanday oqibatlarga olib keldi?

Topshiriq. “Tushunchalar tahlili” jadvali bilan ishlang.
Ko‘rsatma. Quyidagi so‘z va so‘z birikmalarining mazmunini izohlang.

T/r	Tushunchalar	Mazmuni
1.	Oltin O‘rda	
2.	ulusbegisi	
3.	talab	
4.	Saroy Botu	
5.	“chiqim”	
6.	Saroy Berka	

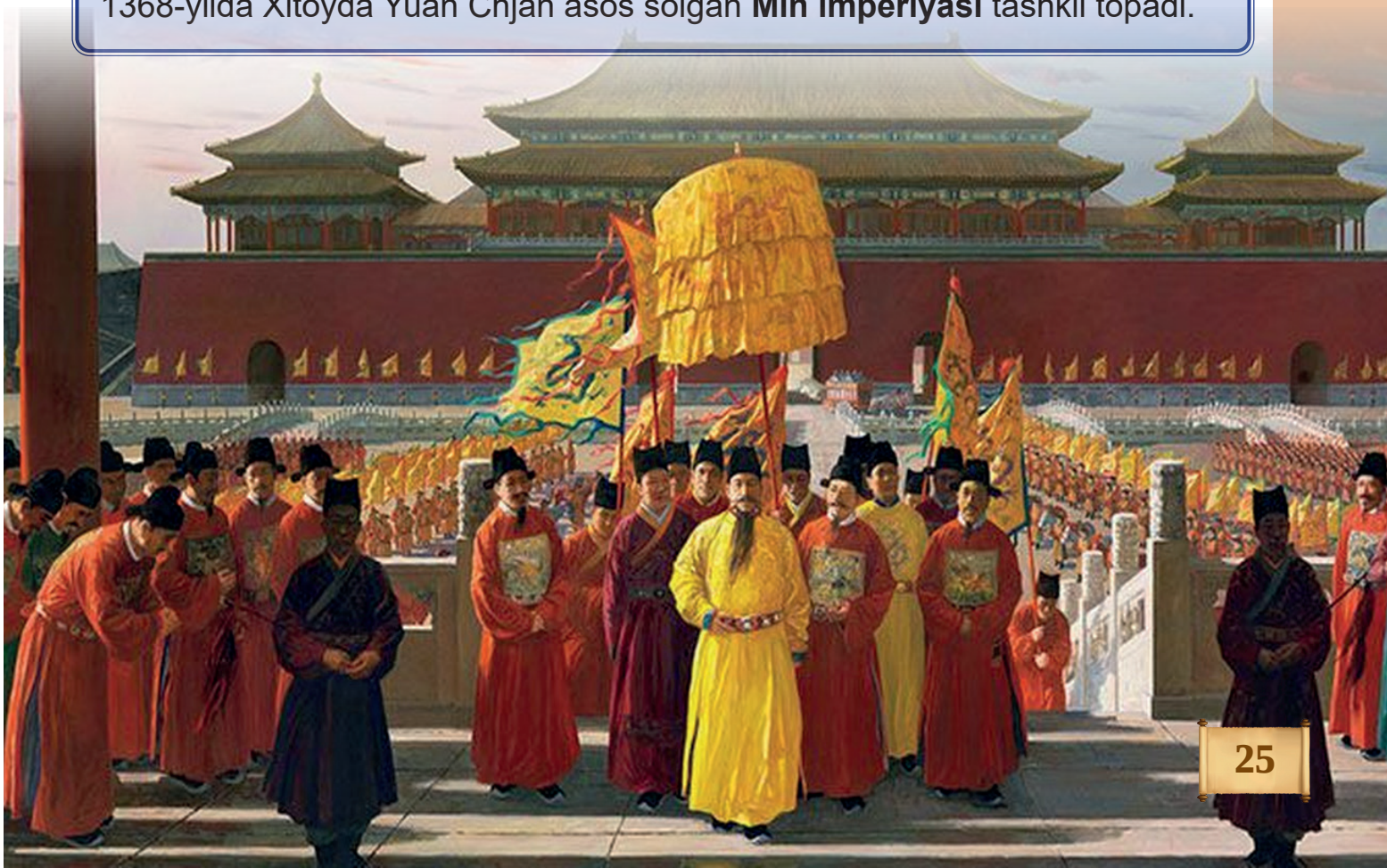
XIII–XVI ASRLARDA XITOY VA HINDISTON

Mo‘g‘ullar tomonidan Xitoyni istilo qilinishi. Dastlab Xitoyning shimolida tuzilgan mo‘g‘ullar davlati Xubilay xonligi davrida o‘z ta’sirini mamlakatning markaziy va janubiy hududlariga ham o‘tkazadi. Xitoy 1279-yili to‘liq bo‘ysundirilib, yangi mo‘g‘ullar sulolasi Yuan (1279–1368) nomini oladi. Mo‘g‘ullar Xitoydagi yerlarni unda yashaydigan dehqonlari bilan birga bo‘lib olishadi. Ammo dehqonchilikda xo‘jalik yuritish usullari va soliqlar avvalgicha qoladi. Mo‘g‘ullar davrida to‘lovlarning oshib borishi faqat dehqonlar va hunarmandlarnigina emas, hatto savdogarlarni ham xonavayron qiladi. Hukumat to‘xtovsiz o‘sib borayotgan xarajatlarni qoplash uchun qo‘shimcha qog‘oz pul chiqara boshlaydi. Bu esa pulning qadrsizlanishiga, mahsulot va hunarmandchilik buyumlarining qimmatlashishiga sabab bo‘ladi.

Xubilay mamlakatni boshqarishning xitoycha usulini qo‘llasa-da, mahalliy amaldorlar xizmatidan voz kechadi. Davlat amaldorlari orasida turli xalq vakillarini uchratish mumkin edi. Xususan, venetsiyalik sayyoh va savdogar Marko Polo Xubilayxon saroyida yuksak lavozimni egallagan.

Min sulolasi boshqaruvi. Mo‘g‘ullar imperiyasining inqirozi boshlanishi bilan XIV asrning o‘rtalaridan Xitoyda ham xalq ozodlik harakati kuchayadi. Xenan va Shandun viloyatlarida 1351-yilda boshlangan dehqonlar qo‘zg‘oloni tez orada butun mamlakatni qamrab oladi. Qo‘zg‘olonga rohib **Chju Yuan Chjan** boshchilik qiladi. 1368-yilda mo‘g‘ullardan ozod bo‘lgan Xitoyda **Yuan Chjan** asos solgan **Min imperiyasi** faoliyati boshlanadi.

1368-yilda Xitoyda Yuan Chjan asos solgan **Min imperiyasi** tashkil topadi.

Min qo‘shinlari mo‘g‘ullarni ta’qib etib, ularning poytaxti Qoraqurumni egallab, yondirib yuboradi. Shu tariqa ko‘chmanchilarning Xitoyga hujumlariga chek qo‘yiladi. Bunda xitoyliklarga o‘q-dori (porox) va zambaraklardan keng foydalanish qo‘l keladi. Mamlakat xo‘jaligini tiklash uchun hunarmand va savdogarlardan olinadigan to‘lovlar kamaytirilib, qullarni ozod qilish haqida qonun qabul qilinadi. Sun’iy sug‘orish inshootlari, kanallar, to‘g‘onlar va suv omborlari tiklanadi. Ekin maydonlari kengayib, mamlakat aholisi soni ham oshib boradi.

Xitoy XV asrda. Mamlakatda yirik zamindorlar hokimiyati mustahkamlanishi bilan mo‘g‘ullar bosqini asoratlarini tugatish uchun dehqonlar, hunarmandlar va savdogarlarga berilgan imtiyoz hamda yengilliklar bekor qilinadi. Dehqonlarga bo‘lib berilgan davlat yerlari tortib olinib, hunarmand va savdogarlardan olinadigan soliqlar ko‘paytiriladi. XV asrning boshlaridan Min sulolasining Amir Temur saltanati bilan munosabatlari buziladi. Faqat Amir Temurning qo‘qqisdan vafot etishi Xitoyga qarshi yurishning amalga oshmasligiga sabab bo‘ladi, bu esa Xitoyga 1406-yilda Vyetnamni, keyinchalik Mo‘g‘ulistonni istilo qilishiga yo‘l ochadi.

Mamlakatning iqtisodiy yuksalishi **Chjan Xe** boshchiligidagi harbiy dengiz floti faoliyatida namoyon bo‘ladi. Tarkibida 62 ta kema, 30 ming jangchisi bo‘lgan harbiy ekspeditsiya 1405–1433-yillarda Zond arxipelagi, Shri Lanka va Hindistonga 7 marta yurishlar tashkil qiladi. Uning kemalari Ormuz (Fors) ko‘rfazi va Sharqiy Afrika sohillariga qadar suzib borgan. Musulmon bo‘lgan Chjan Xe Makkani ziyorat qilgan. Bu ekspeditsiyalar Xitoyning mavqeini oshirib, tashqi savdoni kengaytirish imkonini bergan. Xitoy imperatorlari 1415–1420-yillarda Samarqandga Ulug‘bek saroyiga ham elchilar yuborgan. Lekin Temuriylar davlati mavqei balandligidan unga Xitoyning tazyiqi ta’sir etmagan.

XV asrning o‘rtalaridan iqtisodiy inqirozning boshlanishi Xitoyning ichki taraqqiyoti va tashqi siyosatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Hindistonda Dehli sultonligining tashkil topishi. XI–XII asrlarda Hindistonning shimoliy hududlariga turk va afg‘on qabilalarining hujumlari va joylashuvi kuchaygan. Musulmonlar bosib olgan viloyatlarda 1206-yilda poytaxti Dehli bo‘lgan sultonlik vujudga keladi. Dehli sultonligining ilk hukmdori Qutbiddin Oyboqning qo‘shini asosini turkiy qabilalardan tuzilgan suvoriylar tashkil qilgan. Sulton viloyatlar noibligiga harbiylar, qo‘shin boshliqlarini tayinlagan.

1206–1526-yillarda Dehli sultonligi faoliyat yuritgan.

Hindistonni istilo qilish davomida mahalliy mulkdorlarning ma’lum qismi yakson qilinsa, boshqalari yer-mulklarini tashlab ketadilar. Yirik zamindorlarning yana bir qismi esa sulton hokimiyatini tan olib, uning xizmatiga o‘tadilar. Sulton ularning ko‘magida mahalliy aholidan soliqlar yig‘gan, xalqni itoatda tutishda ham zamindorlar yordamiga tayangan. XII–XIII asrlar davomida Dehli sultonligining barcha hududlarida musulmonlar hokimiyati uzil-kesil o‘rnatiladi. Sulton Qutbiddin Oyboqning vafotidan so‘ng taxtga Shamsiddin Eltutmish (1211–1236) keladi.

Uning boshqaruvi paytida Panjob, Sind va Bengaliyalar bo‘ysundiriladi.

Yer egaligi. Dehli sultonligida barcha yerlar hukmdorniki hisoblangan. Mamlakatda yer egaligining asosiy turi **iqto’** bo‘lgan. Viloyat noiblari to‘plangan soliqlarning 10–20 % ini o‘ziga qoldirishi evaziga zarur bo‘lganda sultonga o‘z qo‘shinini berishi lozim edi. Yer egaligining yana bir turi – **xolisa** deb nomlangan.

Xolisa davlat ixtiyoridagi yerlar bo‘lib, undan olinadigan soliqlar xazinaga tushib, davlat xarajatlari va maxsus qo‘shinni ta’minlash uchun ishlatilgan. Yer-mulklarning ma’lum qismi mahalliy hind feodallari – zamindorlarga tegishli edi. Dehli sultonligida vaqf yerlari va sulton hadya etgan yerlar ham bo‘lgan.

Dehli sultonligi XIV–XV asrlarda. Eltutmishning vafotidan so‘ng mamlakatda taxt uchun kurash kuchayib ketadi. Bu urushlarda g‘olib chiqqan va taxtni egallagan Alouddin Xiljiy islohotlar o‘tkazib, davlat xazinasi daromadlarini ko‘paytiradi. Xiljiy kuchli qo‘shin tuzib, o‘zboshimcha feodallarni bo‘ysundiradi. Bu davlat vaqtinchalik bo‘lsa-da o‘zining avvalgi qudratini tiklashiga yordam beradi. Dehli sultonligining kuchli va intizomli qo‘shini bo‘lishi shimoldan mo‘g‘ullar hujumlarini qaytarish imkonini beradi. Xiljiyning vorisi Muhammad Tug‘luq 1325-yilda taxtga keladi. U o‘z hukmdorligini otasi paytida mustaqillik yo‘lini tutgan knyazliklarni bo‘ysundirishdan boshlaydi. O‘zini **“Iskandar Zulqarnaynning davomchisi”** deb nomlagan sulton davrida Hindiston yarimoroli to‘liq birlashtiriladi. Sultonning soliq islohoti yuz bergan qurg‘oqchilik tufayli muvaffaqiyatsiz tugaydi. Tug‘luqning oltin va kumush pullar bilan teng muomalada bo‘lishi mo‘ljallangan mis tangalarini zarb qildirishi uni ko‘p o‘tmay qadrsizlanib ketishga, har ikki islohotning natijasiz tugashiga olib keladi. Keyingi hukmdor **Feruzshoh Tug‘luq** davrida soliqlar kamaytirilib, davlat yerlari dehqonlarga ijaraga bo‘lib beriladi. Uning boshqaruvi paytida qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilikning yuksalishi, oqilona boshqaruvi sultonga xalq homiysi sifatida shuhrat keltiradi. Ammo mamlakatda XIV asrda boshlangan siyosiy tarqoqlik davrida, ayrim knyazlarning mustaqillikka intilish jarayoni kuchayib boradi. Dehlining keyingi sultoni Mahmud 1398–1399-yillarda Amir Temur qo‘shinlariga qarshi kurashadi. Lekin tajribali sarkarda Mahmud qo‘shinlarini yengib, Dehlini zabt etadi. Sohibqiron Samarqandga ko‘plab hind hunarmandlari, me’morlarini olib qaytadi. Shundan so‘ng Hindiston mayda knyazliklarga bo‘linib ketadi. Oradan o‘n yilcha vaqt o‘tib **Sayyidlar sulolasi** (1414–1451) taxtga keladi. Sayyidlar sulolasini afg‘on qabilalari sardori **Bahlul Lo‘diy** (1451–1489) taxtdan tushiradi. Uning nabirasi Ibrohim Lo‘diy Zahiriddin Muhammad Boburga qarshi kurashadi.

Savol va topshiriqlar!

1. Xitoyni mo‘g‘ullar istilo qilishi va Yuan sulolasining boshqaruvi qanday amalga oshirilgan?
2. Min sulolasining boshqaruvi qanday bo‘lgan?
3. Dehli sultonligi qachon va kim tomonidan tuziladi?
4. Dehli sultonligida XIV asrda qanday islohotlar o‘tkazildi?

Topshiriq. SWOT tahlili bilan ishlang.

Ko‘rsatma. Mavzuga doir ma’lumotlarning **S** – kuchli, ahamiyatli tomoni; **W** – kuchsiz, ahamiyatsiz tomoni; **O** – imkoniyatlari; **T** – tahdid, xavf-xatari qay darajada ekanligini jadvalda aks ettiring (√) va o‘z fikringizni asoslashga harakat qiling.

T/r	Ma’lumotlar	S	W	O	T
1.	Mo‘g‘ullar Xitoydagi yerlarni unda yashaydigan dehqonlari bilan birga bo‘lib olishadi.				
2.	Mo‘g‘ullar davrida hukumat to‘xtovsiz o‘sib borayotgan xarajatlarni qoplash uchun qo‘shimcha qog‘oz pul chiqara boshlaydi.				
3.	1368-yilda mo‘g‘ullardan ozod bo‘lgan Xitoyda Yuan Chjan asos solgan Min imperiyasi faoliyati boshlanadi.				
4.	Chjan Xe harbiy ekspeditsiyasi 1405–1433-yillarda Zond arxipelagi, Shri Lanka va Hindistonga 7 marta yurishlar tashkil qiladi.				
5.	1206-yilda poytaxti Dehli bo‘lgan sultonlik vujudga keladi.				
6.	Dehli sultonligida barcha yerlar hukmdorniki hisoblangan.				
7.	Feruzshoh Tug‘luq davrida soliqlar kamaytirilib, davlat yerlari dehqonlarga ijaraga bo‘lib beriladi.				
8.	Mahmud 1398–1399-yillarda Amir Temur qo‘shinlariga qarshi kurashadi.				

